

КУЛЬТУР-ІСТОРИЧНЕ ПІДГРУНТЯ І ПЕРСПЕКТИВИ СПІВПРАЦІ УКРАЇНИ З КРАЇНАМИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ

Події осені 2001 р. наявно засвідчили світове значення процесів, які в наш час відбуваються в Центральноазійському регіоні. У статті розкриваються можливості розвитку зв'язків України з країнами Сходу та давнє соціокультурне підґрунтя такого роду контактів. Доводиться необхідність посилення уваги керівництва нашої країни до Центральноазійського регіону.

1

Культурологічно-історичні студії мають самодостатнє інтелектуальне та естетичне значення. Між тим вони подекуди можуть бути дотичними до найактуальніших політичних та економічних проблем сьогодення. Прикладом того є, зокрема, історико-культурний вимір визначення магістральних напрямків зовнішньої політики України. Проголошена її багатовекторність сама по собі мало що прояснює. На практиці питання здебільшого зводиться до коливань між прозахідною та проросійською орієнтаціями. Тим часом, у нашій історії ми виразно бачимо такий вектор зовнішніх зв'язків як східний, зокрема (не торкаючись зв'язків з Кримським ханством та Османською імперією в козацькі часи) - центральноазійський.

Впродовж всього Середньовіччя Київ виступав своєрідними воротами між Європою і Азією як до, так і після утвердження християнства на Русі. І сьогодні стає дедалі зрозумілішим, що перспективи подолання нашої системної кризи не в останню чергу залежать від продуктивного використання можливостей, які надає роль посередника у зв'язках між Заходом і Сходом.

Відразу треба підкреслити, що погляд на Україну як посередника між Заходом і Сходом аж ніяк не означає ствердження її цивілізаційної маргінальності. Посередником Україна має виступати, як раніше виступала Київська Русь, не в цивілізаційному, а саме в гео економічному та геополітичному відношенні. Наша ж цивілізаційна ідентичність, попри всі трансформації останнього тисячоліття, особливо ж останнього століття, залишається (як і в більшості інших етнічних спільнот) досить сталою.

Питання про цивілізаційну визначеність України є дискусійним. У свідомості багатьох українських суспільствознавців та істориків сьогодні переважає сформульована майже півстоліття тому І. Лисяком-Рудницьким формула «Україна між Сходом і Заходом» [1], яка останнім часом конкретизується через поняття «межова» (в цивілізаційному плані) держава [2], або навіть «транзитна цивілізація» [3]. Україну намагаються представити як щось «проміж-

не» в цивілізаційному відношенні [4]. Тому не дивно, що подібні погляди зустрічаються і серед економістів, які, зокрема, пишуть, що становище України визначається ситуацією знаходження «між двома глобальними цивілізаціями - європейською і азійською, що тепер "розходяться" до своїх витоків» [5].

Кожна цивілізація, як про те вже доводилося писати [6], є цивілізацією тією мірою, якою спирається на власне стале, здебільшого символічно визначене у формах певної релігії ідейно-ціннісне підґрунтя. Тому «транзитною» чи «межовою» ніяка цивілізація бути не може. В такому випадку подібне суспільно-політичне ціле, як імперія Чингізидів або СРСР, має бути визнаним квазіцивілізацією [7].

Термін цивілізаційного життя східнослов'янських народів перевищує тисячоліття, і навіть західні авторитети, зокрема А. Дж. Тойнбі [8] або С. Хантінгтон [9], не заперечують у нас її наявності. Більше того, вони чітко визначають її як Східнохристиянську (перший) або Слов'янсько-Православну (другий), на відміну від цивілізації «Атлантичного Заходу» або цивілізацій Мусульманського світу, Китаю, Індії тощо.

На сьогоднішній день ми не маємо загально-визнаної концепції цивілізаційної структури людства. Не витрачаючи часу на перелік існуючих підходів, відзначу, що спираючись на ґрунтовні праці А. Дж. Тойнбі, з урахуванням досліджень Л. С. Васильєва, Г. С. Померанца, С. Хантінгтона та багатьох інших дослідників, мною в останні роки була розроблена концептуальна схема цивілізаційної структури людства [10], яку у найстислішому вигляді можна викласти таким чином.

1. Основними цивілізаційними масивами сучасного людства є Китайсько-Далекосхідний, Індійсько-Південноазійський, Мусульмансько-Афроазійський та Макрохристиянський цивілізаційні світи.

2. Відповідно до багатьох обставин, передусім рівня консолідованості, ці цивілізаційні світи можуть відповідати одній цивілізації з її автономними периферійними філіаціями або складатися з двох чи навіть більше цивілізацій. Так, Індійсько-Півден-

ноазійський та навіть (попри її віддалені відгалуження у Тропічній Африці, Південно-Східній Азії тощо) Мусульмансько-Афроазійський цивілізаційні світи можуть розглядатися як окремі великі цивілізації сьогодення. Водночас Китайсько-Далеко східний світ може бути представлений як двоєдиність Китайсько-Конфуціанської (попри те, що офіційною ідеологією КНР все ще залишається комунізм) та Японсько-Океанічної цивілізацій.

3. Макрохристиянський світ є найширшим і найпотужнішим, але водночас і найстрокатішим за своєю цивілізаційною природою. В ньому виразно проглядаються: а) Західна, Північноатлантична або Північноамерикансько-західноєвропейська цивілізація з окремими філіаціями у вигляді Австралії з Новою Зеландією та частково Південною Африкою, яка сама, у своїй північноатлантичній основі, виразно розмежовується на потужні Північноамериканський та Західноєвропейський блоки; б) Східнослов'янсько-Православна цивілізація; в) Латиноамериканська цивілізаційна спільність (яку поки що немає підстав вважати окремою цивілізацією, хоча цілком можливо, що вона незабаром і здобуде такий статус).

4. Окремі регіони сучасного світу, де власна цивілізаційна ідентичність не вимальовується, але де накладаються одна на одну хвилі іноцивілізаційних впливів, можуть бути визначені у якості трансцивілізаційних. Перш за все йдеться про Тропічну Африку та Океанію, де на цілком актуальному традиційному ґрунті схрестилися впливи, відповідно, Західної та Мусульманської і Західної та Японської цивілізацій.

5. Інші регіони, де історично утворився нестійкий, суперечливий симбіоз між двома чи більше цивілізаціями (Балкани, Кавказ, Африканський Ріг, Південно-Східна Азія), можуть бути визначені як зони цивілізаційних стиків. Ці стики припадають не лише на області зіткнення окремих цивілізаційних світів (наприклад, Мусульмансько-Афроазійського та Китайсько-Далекосхідного в Сінцзянь-Уйгурії), а й на територіально відносно невеликі локуси взаємонакладання чи зіткнення цивілізацій у межах одного цивілізаційного світу (Східна Прибалтика і Західна Україна на межі Західної та Східнослов'янсько-Православної або Корея, як така і, в іншій формі, Тайвань, Сінгапур і Гонконг між Китайсько-Конфуціанською та Японсько-Океанічною цивілізаціями). Балкани або Південно-Східна Азія демонструють ще складніші комбінації.

Лише уявляючи загальну картину цивілізаційного поділу сучасного людства можемо більш-менш переконливо визначити місце в ній України. Вона, поза сумнівом, не «транзитна» чи «межова», а у своїй основі є органічною західною частиною Східнослов'янсько-Православної цивілізації, з корекцією на те, що з огляду на відомі історичні обставини її західні області, що тривалий час входили до складу

центральноєвропейських держав, є стиковою зоною Східнослов'янсько-Православної та Західноєвропейсько-північноатлантичної цивілізацій.

Таке визначення знімає (як некоректно поставлене) питання про те, чи належить Україна «до Європи» (в цивілізаційному розумінні останньої), чи ні. Вона, як і Росія та Білорусь, без сумніву належить до Макрохристиянського світу (хоча на своєму півдні у вигляді Криму має стикову зону з Мусульманським світом), але в його межах відноситься не до Приатлантичної, а (разом з Росією і Білоруссю) до Східнослов'янсько-Православної цивілізації. Її західними областями проходить перехідна смуга між цими двома основними цивілізаційними компонентами Макрохристиянського світу.

Визначення Східнослов'янсько-Православної цивілізації як реальності сьогодення після майже суцільної секуляризації соціокультурного життя за радянських часів і високою мірою релігійної індиферентності її представників сьогодні, виправдане насамперед фактом спадкоємності соціокультурного розвитку її складових, як і іншими міркуваннями.

Східнослов'янсько-Православна цивілізація, як і в цілому Східнохристиянський світ, входить складовою частиною до Макрохристиянської цивілізаційної ойкумени, яка складається з кількох основних компонентів.

Перш за все це сама Західна, у своєму прообразі Західнохристиянська доба Середньовіччя, а тепер Північноатлантична, Західноєвропейсько-північноамериканська цивілізація. Вона складається з двох цивілізаційних блоків — Північноамериканського та Європейського, при тому що останній поділяється на дві основні субцивілізаційні структури — романсько-католицьку та германсько-протестантську зі своїми проміжними локусами (австрійці і баварці - германці-католики тощо), а також містить інші етноцивілізаційні компоненти (західних слов'ян, угорців тощо). До Західної цивілізації також входять її віддалені філіації, перш за все Австралія з Новою Зеландією та частково Південна Африка. Третім великим цивілізаційним компонентом Макрохристиянського світу виступає Латинська Америка.

Захід, зокрема Західно-Центральна Європа, країни, що об'єдналися у Європейський Союз і мають шанси в коротко- та середньостроковій перспективі увійти до нього, історично, впродовж тисячоліття, має виразну цивілізаційну ідентичність і самосвідомість, етномовну та політичну структуру, спільні цінності й історичні символи. Ця ідентичність спирається на ранньосередньовічний романо-германський синтез та союз франкської державності з папським престолом, символічно визначений у 800 р. коронацією Римським папою Карла Великого імператорською діадемою. Весь подальший цивілізаційний розвиток Європи проходив під знаком її світсько-конфесійного дуалізму.

Для західних народів Європа - це Західнохристиянський, католицько-протестантський світ, в основі якого лежить синтез (значною мірою на кельтському ґрунті) пізньоантично-ранньосередньовічного романства (латинства) і германства. Це суперечлива єдність імперії Карла Великого (з її подальшою диференціацією та залученням у поле домінування її виокремлених частин інших народів - скандинавів, західних слов'ян, угорців тощо) та Римо-католицької церкви (від якої відійшов і протипоставив себе їй протестантизм).

Можна дискутувати, якою мірою до такої Європи, Європи в цивілізаційному, соціокультурному відношенні, як Західнохристиянсько-Новоєвропейського світу, причетні Галичина, Закарпаття і Волинь. Але безпідставно було б декларувати ідентичність з нею Придніпров'я, Слобожанщини, Донеччини чи Криму.

Степова Україна з Донеччиною, а до прийняття християнства і майже вся її лісостепова смуга з Середнім Придніпров'ям і Подесенням, з найдавніших часів розгалуження індоєвропейської племінної спільноти, були органічно причетні євразійському світу, в якому у I тис. до н.е. - I тис. н.е. провідну роль відігравали іраномовні скіфсько-сарматські етноси, а потім тюркські народи. Більшість з останніх врешті-решт прийняла іслам, тоді як основна маса слов'янства Балкан та Східної Європи (в межах Київської Русі) стає органічною складовою середньовічного Візантійсько-Східнохристиянського цивілізаційного світу. Його базові соціокультурні підстави на рівні елементів античної спадщини та біблійних, старозаповітних коренів духовної традиції, органічно споріднені з західнохристиянським ментально-ціннісним підґрунтям. Але на цивілізаційному рівні розмежування між Західнохристиянським та Східнохристиянським світами набуло яскравого вираження вже у V ст., а інституційно було оформлене остаточним розколом християнства на православ'я і католицизм у 1054 р.

Народи Східнохристиянського світу, зокрема Східнослов'янсько-Православної цивілізації впродовж останніх століть знаходилися в полі потужного впливу Заходу і тією чи іншою мірою залучалися до процесів, що характеризували його розвиток, - але не системно, а вибірково, частково, багато в чому істотно реалізуючи тенденції, пов'язані з їх власною, принципово відмінною від Заходу, соціокультурною природою. Серед компонентів Східнослов'янсько-Православної цивілізації Україна була найбільшою мірою дотичною до Заходу на рівні не лише панівних і освічених верств, а й пересічного населення. Але це стосується перш за все її західних областей, особливо Закарпаття і Галичини, що пояснюється відомими історичними обставинами. На її сході і півдні, навіть у серцевині українського культурно-історичного життя, в Середньому Подніпров'ї, спостерігаємо іншу картину.

Останнє десятиліття XX ст. визначило глобальну реструктуризацію всього комплексу міждержавних відносин, які почали набувати виразного культур-цивілізаційного виміру, але не втратили свого економічного підґрунтя. Події 11 вересня 2001 р. остаточно спростували поширені на початку 90-х рр. уявлення деяких західних (як Ф. Фокуяма) теоретиків, а за ними і більшості вітчизняних політологів щодо утвердження однополярного світу на чолі з США та безроздільного панування євроатлантичних цінностей. Скоріше маємо визнати правоту С. Хантінгтона, який підкреслював неминучість загострення протистояння цивілізаційних потуг при зростанні вагомості альтернативних до Заходу Мусульманського світу та Китаю.

Не торкаючись за браком місця поставленої С. Хантінгтоном проблеми «зіткнення цивілізацій», відзначу, що ця реструктуризація світу була зумовлена, перш за все, сукупністю таких обставин:

1. Розпадом СРСР, подальшим стрімким послабленням Росії (його юридичного спадкоємця) та системною кризою практично в усіх державах СНД; відсутністю між останніми взаємодовіри та, відповідно, ефективної координації дій на міжнародній арені, де вони часто-густо виступають як суперники і конкуренти.

2. Стрімким розвитком провідних країн Східної та Південно-Східної Азії, перш за все Китаю, який, фактично відновлюючи на новому рівні свої базові соціокультурні принципи життя, на наших очах перетворюється на світового гіганта в економічному, а відтак і політичному та, незабаром, військовому відношенні.

3. Якісним збільшенням питомої ваги у світовій економічній системі ролі і капіталу транснаціональних компаній, що базуються переважно у США та інших найрозвинутіших країнах, значною, а подекуди і вирішальною мірою контролюючи (завдяки потужним капіталовкладенням) економіку (і політичний курс) переважної більшості середньо- та слаборозвинених країн.

4. Загостренню міжцивілізаційних (головним чином, між Заходом та світом ісламу) на глобальному та регіональному рівнях взаємин, при тому, що Захід на чолі з США все частіше демонструє нездатність нав'язувати свою волю іншим країнам (передусім Китаю та Ірану), а мусульманські фундаменталістські організації демонструють здатність здійснювати жажливі терористичні акти на кшталт тих, що відбулися 11 вересня 2001 р.

5. Принциповим зміщенням шляхів перевезень у світовому масштабі завдяки різкому зростанню ролі транс'євразійських суходільних (включно з транспортуванням енергоносіїв трубопроводами) та авіаційних перевезень порівняно з морськими, які переважали з часів Великих географічних відкриттів.

Усе це створює нову економічну, політичну та культурну диспозицію у світі, особливо на теренах Євразії у її широкому розумінні: між Атлантичним, Індійським, Тихим та Льодовитим океанами.

У межах Євразійського континенту - на його протилежних кінцях, західному та східному - виразно окреслилися два центри випереджаючого розвитку: Західноєвропейський (ширше - у межах Європейського Союзу) та Східноазійсько-Далеко-східний (у межах якого потужність Китаю по відношенню до Японії швидко зростає і в осяжному майбутньому має її перевищити). В ролі слабших в економічному відношенні, але також значних силових центрів на континенті виступають Росія (завдяки решткам радянської спадщини) та Індія (яка разом з Пакистаном уже стала ядерною державою).

Таким чином, силові лінії в Євразії (абстрагуючись від багатосторонніх впливів США та ролі роз'єднаних, часто-густо ворогуючих між собою мусульманських країн) вимальовуються у вигляді витягнутого у довжину ромба, західний і східний кути якого створюють між собою потужне силове поле (воно ж і комунікаційний простір), всередині якого знаходиться поки що менш розвинутий, але потенційно надзвичайно перспективний Середньосхідно-Центральноазійський регіон. Значні перспективи має і потенційно можливий (за умов замирення в Афганістані та Таджикистані) широкий товарообмін через цей регіон (з розвитком відповідної транспортної інфраструктури) між Північчю та Півднем Євразії, тим більше що Росія й Індія традиційно підтримують дружні відносини.

Отже, сьогодні Середньосхідно-Центральноазійський регіон набуває нового і важливого геополітичного значення, до певної міри порівнянного з його світовою роллю у давні часи та Середньовіччя.

По-перше, він, як і за часів функціонування Великого шовкового шляху з його численними відгалуженнями у північному та південному напрямках, починає відігравати роль центру транс'євразійських комунікацій. Найважливішого значення в цьому відношенні набуває Узбекистан з його давніми транзитними центрами, перш за все Самаркандом і Бухарою.

По-друге (і це принципово нове, порівняно з попередніми століттями), Каспійсько-Центральноазійський регіон (в межах Азербайджану, Туркменістану, Казахстану та Узбекистану) набуває особливого становища у світі завдяки його потужним нафтогазовим ресурсам. Їх експортування передбачає не лише фінансово-економічне забезпечення (інвестиції, будівництво трубопроводів тощо), а й забезпечення політичне - безпеку як у самому регіоні, так і в країнах, через які мають пройти трубопроводи (як і залізниці чи автотраси) до місць споживання.

Проблеми сьогодення, зокрема реальні перспективи для України стати європейськими «воротами до Азії» за умов невщухаючих конфліктів на Близькому Сході та на Кавказі, сприяють посиленню наукового інтересу до минулого досвіду Русі-України у справі забезпечення транс'євразійських контактів. Найцікавішою в цьому відношенні виступає язичницька доба в історії Київської держави, коли Русь остаточно ще не визначилася у своєму культурно-цивілізаційному виборі й тому була однаковою мірою відкритою в усі боки.

Питання про східний напрямок політики володарів Київської Русі залишається вивченим досить слабо, хоча в працях таких дослідників, як М. С. Грушевський [11], Г. В. Вернадський [12] або Л. М. Гумільов [13], йому і приділено окрему увагу. Аналіз наявних даних засвідчує давні традиції зв'язків нашої країни з народами і державами Сходу. Ці зв'язки можемо поділити на дві основні групи: зв'язки з кочовими народами євразійських степів та країнами Мусульманського світу. Цей поділ не є вичерпним, оскільки безпосередньо на схід від язичницької Русі знаємо ще й Хазарію, створену переважно кочовими за своїм походженням етносами, які, залучившись до системи трансконтинентальної торгівлі, значною мірою перейшли до форм землеробсько-міського життя і прийняли різні поширені у тогочасному світі релігії, у тому числі на рівні панівного прошарку, зокрема іудаїзм.

Артефакти засвідчують наявність контактів між давніми слов'янами Придніпров'я та цивілізаціями Сходу з глибокої давнини. Не торкаючись скіфських часів, відзначимо епізодичну появу тут монет східних держав (наприклад, кушанська монета царя Канішки з Києва) з межі епох. Приблизно з цих часів на території Києва з'являється і топоніміка східного походження, наприклад, гора Хоревіця - від іранського Хорса чи як згадка про біблійну гору Хорів на Сінаї). Між тим, щодо дохазарських часів ми можемо вести мову лише про спорадичні зв'язки між Середнім Подніпров'ям та представниками цивілізацій Сходу, якщо не брати до уваги боспорських іудеїв, які, мабуть, підтримували торговельні відносини з місцевою людністю впродовж усіх цих століть.

Ситуація кардинально змінюється в середині VIII ст., коли Хазарія, відмовившись від суперництва з Халіфатом у Закавказзі, поширює свою владу на широкі терени Східної Європи - до Середнього Придніпров'я, включно з районом Києва. Водночас у зоні впливу Хазарії утворюється і нове ранньодержавне об'єднання - Волзька Булгарія. При вирішальній ролі в економічному житті Хазарії причорноморсько-прикаспійських іудеїв створюється (а точніше, відновлюється) мережа торговельних шляхів степово-лісостепової зони Східної Європи. Паралельно поживається товарообіг між Каспій-

ським, Балтійським та Чорноморським басейнами великих річок (Волги, Дону, Дніпра тощо). На ретині річкових і караванних шляхів розвиваються нові ранньоміські центри: Ітіль, Булгар, Київ - столиці молодих ранньодержавних утворень: Хазарії, Волзької Булгарії, Русі.

Київ, як потужний торговельний центр і столиця Русі, формується на перехресті двох головних товаропотоків на теренах Східної Європи: північно-західного відгалуження Великого шовкового шляху, яке починалося від Самарканда і Бухари та проходило через Хорезм, Ітіль чи Булгар і Київ до Центрально-Західної Європи (Кракова і Праги), та річкового шляху «з варяг у греки» - від Балтики до Чорного моря. Впродовж IX-X ст. перший відіграв не меншу роль, ніж другий, значення якого почало виразно зростати у другій половині X ст. Зі Сходу, через Хазарію, починають масово надходити різні престижні товари, особливо - срібні дирхеми, які до початку XI ст. виступають основною грошовою одиницею на Русі.

Приблизно у першій чверті IX ст. київські князі звільняються від домінування Хазарії і починають виступати на міжнародній арені під титулом каганів. Внаслідок руху мадярів та печенігів, що просувалися на захід за ними, караванне сполучення між Ітілем і Києвом стає небезпечним. Це підвищує значення двох інших шляхів сполучення між Центрально-Східною Європою та Середнім Сходом: караванний - через Булгар та водний - обминаючи Крим через нижні течії Дону і Волги у Каспій. Першим користувалися східні, іудейські та мусульманські купці, другим - торговельні представники руських володарів.

Оскільки русичі виходили зі своїми товарами на ринки Каспію, київські князі-кагани мали тут свої власні інтереси. На жаль, про політичні контакти між ними та володарями Хазарії (через володіння якої човни русів тільки й могли потрапити у «Хвалінське море») і прикаспійських держав майже нічого не відомо. Але з високою мірою імовірності можемо припускати, що походи русів у Прикаспій у першій половині X ст., за часів Олега й Ігоря, мали на меті не лише пограбування багатих міст Азербайджану і Табарістану, а переслідували також мету наві'язування місцевим мусульманським правителям вигідних Києву торговельних домовленостей.

Зв'язки між Руссю та країнами Середнього Сходу до середини X ст. тримала під своїм контролем Хазарія. Її підступні дії, зокрема знищення у 914 р. війська русів, що зі здобиччю поверталось з Прикаспію, змушували ставити питання про самостійний вихід Русі на каспійські ринки, що за тих умов могло бути здійснено лише через підкорення чи знищення Хазарії. Князь Святослав обрав саме останній шлях. За лічені роки йому вдалося повністю розгромити цю державу і поширити владу до Волги і Кавказу. Але скористатися цими перемогами він

не зумів і, захопившись війною на Балканах, не встиг закріпитися на Волзі та в Прикаспії. Однак під контроль Русі майже на два століття потрапили Біла Вежа (Саркел) на Дону та Тмутаракань - території колишнього Боспорського царства.

Після знищення Хазарії та загибелі Святослава степами Східної Європи заволодівають ворожі до Русі печеніги, що завдає важкого удару по всій системі товарообігу в межах півдня Східної Європи. Це підвищує значення караванного шляху за напрямом Хорезм - Булгар - Київ, що безпосередньо відбивається на політиці князя Володимира перших років його володарювання. Його акції 980-987 рр. виразно спрямовані на зміцнення безпечного торговельного зв'язку через Київ між країнами Центральної Азії та Західної Європи.

Володимир підкорює волинян, білих хорватів (у Прикарпатті), прокладаючи шлях до Польщі, Чехії й Угорщини, та вітичів, забезпечуючи прямий зв'язок з Волзькою Булгарією. Проти останньої він іде війною в союзі з торками, що кочували між Волгою та Аралом, але перемігши, не руйнує цю державу, як його батько - Хазарію, а встановлює міцні дипломатичні й торговельні зв'язки, безперечно вигідні для Русі, закріплюючи їх шлюбом з «болгаринею» - за всіма ознаками волзькою, а не дунайською. До того його дружиною стала чешка Малфрідь. Поза сумнівом, обидві вони належали до правлячих домів відповідних країн. Встановлені були і прямі зв'язки з правителем Хорезму, до якого Володимир навіть посилав делегацію з проханням відрядити на Русь мусульманських місіонерів [14].

Отже, у 980-х рр. Київська Русь військовими та дипломатичними засобами забезпечила безпеку торговельного шляху від Хорезму до Праги [15]. Не виключено, що у плани Володимира входило також встановлення безпосередніх дипломатичних контактів з багатою і розвинутою середньоазійською державою Саманідів, у сферу впливу якої в X ст. входив Хорезм і звідки на Русь надходив основний обсяг срібної монети - дирхемів. Але розгром цієї держави в останні роки X ст. тюркомовними кочовиками на чолі з династією Караханідів, як і чітка цивілізаційна орієнтація Київської держави на Візантію після Володимирового хрещення та інші обставини, заблокували подальше просування Русі, а через неї і всього Християнського світу торговельними шляхами в глибини Азії. Однак торговельні контакти зі Сходом не припинялися, і ще в середині XVI ст. Михалон Литвин відзначав ключову роль Києва у зв'язках між мусульманськими та християнськими країнами [16].

3

З огляду на історичний досвід розвитку торговельних трас між Європою і Азією можна глибше усвідомити перспективність участі України в

створенні сучасної системи транс'євразійських комунікацій (залізниць і шосейних шляхів, трубопроводів, авіаліній та ін.).

Можливості співпраці України з країнами Середньосхідно-Центральноазійського регіону реалізовані ще далеко не повною мірою. Прагнення провідних країн Заходу, насамперед США, та транснаціональних компаній посилити свої економічні й геополітичні позиції в Центральній Азії, при зростанні її світового значення як величезного джерела енергоресурсів та потенційного вузла транс'євразійських комунікацій, може бути використане Україною у власних інтересах. Вона об'єктивно може стати одним з головних посередників між Заходом та країнами Сходу у XXI ст. так само, як це було у X ст.

При вмілому використанні відповідних можливостей Україна може брати найактивнішу участь у розбудові транс'євразійської (зокрема в Центральній Азії) залізничної мережі (по напрямку трас Великого шовкового шляху), що сприяло б поживленню багатьох традиційних для України промислових виробництв (чорна металургія, важке машинобудування тощо).

Головними партнерами тут мали б виступати Німеччина, Росія, Казахстан, Узбекистан і Китай, а в перспективі також Іран, Пакистан і Індія, не кажучи вже про Киргизстан, Таджикистан, Туркменістан і Афганістан (при зміні в ньому політичного режиму, що за умов підтримки антиталібівського «Північного альянсу» з боку одночасно США, Росії та Ірану виглядає цілком імовірним).

Участь у такому широкому, далекоглядному, розрахованому на довгу перспективу проекті мала б реально сприяти як зміцненню вигідних економічних зв'язків України з країнами ЄС (перш за все Німеччиною, Польщею тощо), СНД (зокрема Росією, Казахстаном і Узбекистаном) та Східної (Китай), а в перспективі й Південної (Індія, Пакистан) Азії. Цим Україна, забезпечуючи можливості подальшого продуктивного розвитку для себе, сприяла б зміцненню економічних та будь-яких інших зв'язків між країнами Євразії як континенту та миру в усьому світі.

При хронічній нестабільності на Близькому Сході Україна може стати справжніми воротами Європи в Центральну Азію, і далі - у бік Китаю, а в перспективі (коли врегулюється ситуація в Афганістані) і Індії. У цьому плані перспективним виглядає співробітництво не тільки з державами групи УГУАМ (вже краще було б писати УГУА(М), з огляду на останні політичні зміни в Молдові), а й з Казахстаном, Росією і Китаєм.

Відносини між Грузією, Вірменією та Азербайджаном надзвичайно складні, і політичне майбутнє кожної з цих країн далеко не безхмарне. Неврегульованими залишаються карабахський, абхазський і північноосетинський конфлікти. Поряд - зони че-

ченського та осетино-інгушського конфліктів. Взаємини між Вірменією та Туреччиною і Азербайджаном та Іраном також переобтяжені старими проблемами.

Тому, не применшуючи важливості просування українських інтересів у (і через) Закавказзя, не слід ігнорувати шляху на схід північніше Каспію, через південні регіони Росії і північно-західні області Казахстану.

Зручність цього маршруту визначається в першу чергу: самою його спрямованістю, прямизною і короткістю зв'язку між країнами Європи (насамперед Німеччиною) і Центральною Азії (з виходами в Китай і, в перспективі, Індію); проходженням по територіях із плоским рельєфом місцевості, відсутністю на всій відстані від Берліна до Самарканда природних перешкод у вигляді морів, гір, лісових масивів, боліт; високим ступенем політичної стабільності на всій його відстані, аж до Алмати, Ташкента і Самарканда включно; прямим виходом з Європи через Україну на Узбекистан, який є природним, найбільш вагомим і надійним стратегічним партнером України в УГУАМ і вузловим пунктом у всій системі транс'євразійських комунікацій, що звідти розгалужуються в сторони Ірану і Близького Сходу, Китаю і, у перспективі, через Афганістан, Пакистану й Індії.

Деяка уразливість цього шляху пов'язана з тим, що траси і трубопроводи, які повинні зв'язати Україну з державами Центральної, а через неї Східної і, у перспективі, Південної Азії, перебуватимуть під контролем Росії і Казахстану, де російський вплив переважає. Однак важливо враховувати те, що, поперше, Казахстан був би зацікавлений у розширенні й зміцненні зв'язків з Україною для забезпечення більшої власної самостійності (насамперед у відносинах з тією ж Росією) і, по-друге, пропонує лінія комунікацій повинна буде пройти саме по південному регіону Росії, де традиційно сильні місницькі й автономістські настрої (козачі Дон і Кубань, Калмикія, а північніше - Татарстан і Башкирстан).

Нарешті, у розвитку визначеного транспортного коридора зацікавлені самі адміністративні й підприємницькі авторитети південного регіону Росії і прилеглих областей Казахстану. Тому варто ввійти з ними в безпосередні контакти і зацікавити їх у цьому проекті, а пролобіювати свої інтереси в Москві зуміють вони самі.

Каспійсько-Центральноазійський регіон здобуває особливе місце в сучасному світі у зв'язку з його енергетичними, насамперед нафтогазовими, ресурсами, їхнє транспортування до споживачів припускає розгорнуте будівництво мережі трубопроводів і доріг. Вхідження України в транснаціональні структури з розвитку транспортної мережі і розробки корисних копалин цього регіону було б вигідне для неї з огляду на таке:

- розширення доступу до енергоресурсів, нафти і газу, причому не тільки Азербайджану і Туркменістану, а й більш близьких - Північно-Східного Прикаспію на території Казахстану;

- участі в масштабному будівництві при використанні потужностей своєї чорної металургії, трубопрокату, важкого машинобудування (локомотиви, вагони й ін.), а також кваліфікованого інженерно-технічного і робітничого потенціалу;

- наближення до центральноазійських, а потім далекосхідних і швидкоазійських ринків, на яких наша традиційна (чорна металургія, трубопрокат, важке машинобудування, авіабудування і ракетобудування, хімічне виробництво) продукція користується попитом і які можуть поставляти нам свої, що мають у нас попит (з огляду на помірні ціни), товари;

- залучення українських виробничих потужностей і фахівців у розробку корисних копалин (крім енергоносіїв - поліметалеві руди, кольорові й благородні метали, дорогоцінні камені тощо) і будівництво (іригаційних систем, підприємств, шляхів, трубопроводів, аеродромів та ін.) Центральної Азії.

Таким чином, з огляду на своє географічне положення, відповідно до традиційних торгових шляхів Середньовіччя, Україна може стати своєрідними воротами Європи в Азію, причому не тільки Центральну, а також Східну (з Китаєм) та, у перспективі, Південну (з Індією та Пакистаном).

Завданням України на Сході повинно бути не тільки й не стільки побудова деякої противаги російському впливу на пострадянському просторі (у чому її природними партнерами є насамперед Узбекистан і Азербайджан), а й забезпечення довго-

строкових економічних і політичних інтересів України у світі в цілому, - з урахуванням того, що Захід не дуже прагне бачити нас на своєму ринку і в осяжному майбутньому не збирається залучати до Об'єднаної Європи.

Україна дуже зацікавлена в розширенні економічних і політичних зв'язків з провідними країнами Сходу - такими як Китай, Індія, Пакистан, Іран - для збуту своєї традиційної металомісткої та науковомісткої продукції й одержання від них дешевих споживчих товарів, а також (що стосується держав Каспійсько-Центральноазійського регіону) енергоносіїв.

Досягнення серйозного рівня економічних і політичних відносин України з провідними державами Євразії, між чотирма океанами, безпосередньо пов'язане з її функціонуванням як моста між країнами Західно-Центральної Європи (перш за все Німеччини) і Сходом, з рішучим виходом на серцевину транс'євразійських комунікацій - Центральну Азію, насамперед Узбекистан, відносини з яким, як і з Казахстаном та іншими країнами регіону, варто всіляко зміцнювати. У забезпеченні українських інтересів в країнах Центральної Азії та Середнього Сходу доцільно використовувати можливості як Закавказького, так і Північнокаспійського регіонів, враховуючи те, що другий у перспективі виглядає зручнішим і надійнішим.

Отже, культур-цивілізаційні дослідження дають можливість масштабніше побачити місце України серед народів світу не лише в минулому, а й сьогодні. Розуміння нашої долі і спектра можливих перспектив розвитку передбачає подальші поглиблені дослідження в цьому напрямку.

1. Лисяк-Рудницький І. Історичні ссе: У 2-х т.- Т. 1.- К., 1994.- С. 1-Ю.
2. Дерганев В. Геополітика.- К., 2000.- С. 430.
3. Черниш О. М. Транзитні цивілізації II Практична філософія.- 2001.- № 1 (2).- С. 233-242.
4. Ткаченко В., Ресніг О. Україна: на межі цивілізацій (історико-політологічні розвідки).-К., 1995; Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: альтернатива поступу (критика історичного досвіду).- К., 1996.
5. Глобалізація і безпека розвитку.- К., 2001.- С. 17.
6. Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації: соціокультурний розвиток людства.- К., 1996.- С. 340, 341; Пахомов Ю. Н., Крымський С. Б., Павленко Ю. В. Пути і перепутья сучасної цивілізації.- К., 1998.- С. 62, 63.
7. Павленко Ю. В. Євразійство і цивілізаційна структура постсовєтського пространства // Наука та наукознавство.- 2001.- № 2.- С. 52, 53.
8. Тойнбі А. Дж. Постигание истории.- М., 1991; Тойнбі А. Дж. Дослідження історії: У 2-х томах.-К., 1995; Тойнбі А. Дж. Цивілізація перед судом історії.- М.-СПб., 1995.
9. Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций? // Полис.- 1994.- № 3, - С. 30-49.
10. Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації: соціокультурний розвиток людства.-К., 1996 (2-ге вид.-2000); Пахомов Ю. Н., Крымський С. Б., Павленко Ю. В. Пути і перепутья сучасної цивілізації.- К., 1998; Павленко Ю. В. Етнічний

- розвиток Київської Русі // Генеза.- 1998.- № 1-2 (6-7); Павленко Ю. В. Західнохристиянська цивілізація Нового часу та Макрохристиянський світ // Розбудова держави.- 1998.- № 3/4; Павленко Ю. В. Глобалізація та її протиріччя // Наука та наукознавство.- 2000.- № 3; Павленко Ю. В. Українська модель у цивілізаційному вимірі // Розбудова держави - 2000.- № 1-6; Павленко Ю. В. Ітоги цивілізаційного розвитку // Соціологія.- 2000.- № 4; Павленко Ю. В. Євразійство і цивілізаційна структура постсовєтського пространства II Наука та наукознавство.- 2001.- № 2; Павленко Ю. В. Східнохристиянська цивілізаційна система та її місце у всесвітньо-історичному процесі // Соціологія.- 2001.- № 4; Павленко Ю. В. Східна та Західна моделі суспільного розвитку в історичній перспективі // Стратегія економічного розвитку України. Наук. збірник.- Вип. 5.- К., 2001.
11. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 томах.-Т. 1.- К., 1991.
 12. Вернадский Г. В. Древняя Русь.- М., 1996; Вернадский Г. В. Киевская Русь.- М., 1996.
 13. Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая Степь.- М., 1993.
 14. Брайневський М. Ю. Утвердження християнства на Русі.- К., 1988.-С. 120-127.
 15. Павленко Ю. В. Східна політика язичницької Русі II Україна - країни Сходу. Матер. конф.- К., 2001.- С. 91-93.
 16. Січинський В. Чужинці про Україну.- К., 1992.- С. 50.